

RODZINA W LENINGRADZKICH DZIENNIKACH CZASU BLOKADY (na materiale zapisków Olgi Bergholc)

D. Pazio-Wlazłowska. The family in diaries of the Leningrad blockade (as exemplified in writings by Olga Bergholc).

The article attempts to reconstruct the image of the family based on Olga Bergholc's diary, which spans the 1930s and 1940s, including the time of the Leningrad blockade. The titular concept has been analysed in emotional and axiological terms. At its core is an emotional perspective which finds its realisation in the concepts of love, care and death. Some of the aspects ascribed to this base concept (like the economic, educational and cultural ones) are not reflected in the analysed material, which, it seems, is a direct result of the time and place of its writing. In conclusion it is noted that the family of the blockade period is an emotional construct organised by strong positive feelings. The conducted analysis has indicated the family to be one of the most important values in a human's life, one on which its physical, as well as spiritual, continuation depends.

Keywords: blockade, leningrad, diary, concept, family, cognitive definition, reconstruction of meaning.

*Радость моя, и жизнь, и гордость,
если ты погибнешь, я хочу погибнуть с тобою*
(Берггольц 2010: 73).

Celem niniejszego tekstu jest rekonstrukcja konceptu RODZINA na materiale dziennika prowadzonego przez leningradzką poetkę Olgę F. Bergholc, a także określenie relacji zachodzącej między rekonstruowanym obrazem a pojęciem bazowym.

Tytułowy koncept ze względu na czas powstania materiału stanowiącego podstawę analizy rozpatrywany jest przez pryzmat doświadczenia WOJNY. Oba wskazane pojęcia – RODZINA i WOJNA – mają fundamentalne znaczenie dla rosyjskiej konceptualizacji świata. Pamięć wielkiej wojny ojczyźnianej jest postrzegana jako jedna z wartości narodowych.¹ Rodzi-

¹ Zob. Дискуссия. Память о войне в современных российских СМИ // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/di40-pr.html>; Дубин Б. «Крововая» война и «великая» победа // Отечественные записки. 2004. № 5 (19). URL: <http://www.strana-oz.ru/2004/5/krovavaya-voyna-i-velikaya-pobeda>.

na należy zaś do najważniejszych wartości ogólnoludzkich. Jak celnie podkreśla G. Kabakowa (Кабакова 2009: 613): «Семья – основная духовная ценность, необходимое условие для самореализации человека (...)». Rodzina, dzieci, dobro najbliższych (*благополучие близких людей*) znajdują się wysoko w hierarchii wartości Rosjan.

Концепт Семья – универсальная общечеловеческая ценность, но русское сознание концептуализирует семью особо, определяя ее как «основу миропонимания и миропорядка, ‘цельное, нерушимое единство’, обладающее силой нравственного влияния и ценностным ориентиром ‘участие, взаимопомощь’ [Добровольская 2005: 5] (Вепрева, Ицкович, Купина, Шалина 2016).

Na niepowtarzalny i unikalny charakter rozpatrywanego konceptu zwraca uwagę J. Dobrowolska, która podkreśla:

Концепт семья находится в иной плоскости, нежели (...) например, философские концепты правда и истина, добро и благо, долг и обязанность, значимые для русской культуры – судьба, душа, жалость, или уникальные русские концепты тоска, удал, воля и др. Представления о семье шире, чем известное представление Ю.С. Степанова о константе культуры. Этот феномен соотносится с важными сферами человеческой жизни: хозяйственно-экономической, сексуальной, репродуктивной, образовательно-воспитательной, психологической, эмоциональной и культурно-духовной. Следовательно, это еще и константа биологической и социальной природы человека, то есть поликонстанта (Добровольская 2005: 3).

Zdecydowanie prościej definiuje rodzinę współczesny zapiskom Olgi Bergholc Słownik objaśniający języka rosyjskiego pod redakcją D. N. Uszakowa: «Семья – группа людей, состоящая из родителей, детей, внуков и ближних родственников, живущих вместе».¹ Autorzy hasła silnie akcentują więzy krwi, wymiar pokoleniowy i ciągłość rodu, z drugiej strony zwracają uwagę na aspekt praktyczny – wspólne zamieszkiwanie. Pomijają całkowicie wymiar emocjonalny rodzinnych relacji. Od innych dowolnie dobranych grup dzielących wspólne mieszkanie rodzinę różni tylko – jeśli rozumieć definicję dosłownie – pokrewieństwo. Obserwacja dotycząca pełnej eliminacji aspektu emocjonalnego będzie miała zasadnicze znaczenie dla naszych dalszych rozważań.

¹ Толковый словарь русского языка / Гл. ред. Б.М. Волин и Д.Н. Ушаков. Т. IV, М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1940.

Jako materiał dla niniejszej analizy został wykorzystany – o czym już wspomniano – dziennik Olgi Bergholc (Берггольц 2010). Materiał wybrano z powodu czasu, miejsca i okoliczności jego powstania. Olga Bergholc prowadziła swoje zapiski w latach 30. i 40., również w okresie blokady Leningradu, dziennik powstawał, aby dać świadectwo prawdzie tego czasu. Można zatem domniemywać, że wolny jest od autorskiej autokreacji oraz zdystansowanych ocen. Kluczowe dla decyzji o wyborze materiału było to, że zapiski powstawały w sytuacji granicznej. Dziennik Olgi Bergholc jest tekstem osobistym, miejscami intymnym. Autorka otwarcie pisze o swoich uczuciach i doznaniach.

Записи велись тщательно, на фоне тяжелых военных будней, голода и потерь. Действительность была настолько страшной, что у Берггольц возникало желание все бросить, но она продолжала день за днем записывать (Надо выжить).

Bez wątpienia wykształcenie autorki, jej doświadczenie życiowe, a także krytyczny stosunek do rzeczywistości odcisnęły piętno na sposobie postrzegania interesującego nas pojęcia. N. Prozorowa podkreśla, że Olga Bergholc «с ранних лет проявляла склонность к рефлексии, независимости и смелости суждений» (Прозорова 2013). Z pewnością te cechy charakteru autorki wpłynęły na głębię i przenikliwość relacji.

Kim była autorka analizowanych wypowiedzi? Olga Fiodorowna Bergholc urodziła się w maju 1910 roku w Petersburgu w rodzinie lekarza. Pierwszy wiersz zamieściła w 1924 roku w gazecie ściennej w fabryce «Красный ткач», gdzie w ambulatorium pracował jej ojciec. Od 1925 roku należała do grupy literackiej «Смена». W 1930 roku ukończyła studia filologiczne na Uniwersytecie Leningradzkim. Pracowała jako dziennikarka, pisała wiersze. W 1934 roku ukazał się pierwszy tomik jej poezji. Została członkiem Związku Pisarzy Radzieckich. Pod koniec lat 30. w wyniku fałszywego oskarżenia o działalność kontrrewolucyjną spędziła pół roku w więzieniu. Na wolność wyszła latem 1939 roku. W czasie blokady pracowała w radiu. Nazywano ją «leningradzką Madonną» i «głosem Miasta». Zmarła 13 listopada 1975 roku.¹

¹ Zob. (Берггольц 2010: 9–26) oraz Jelena Koczyna, Olga Bergholc, Lidia Ginzburg. Oblężone / red. Knyt A., Warszawa, 2013. С. 89; Филиппов А. Ольга Берггольц: живой символ блокады Ленинграда // Караван историй. 2015. № 1. URL: <http://7days.ru/caravan/2015/1/olga-berggolts-zhivoy-simvol-blokady-leningrada.htm>; Завьялов С. Что остается от свидетельства: меморизация травмы в творчестве Ольги Берггольц // Новое литературное обозрение. 2012. № 116: Семиотика августа в XX веке. С. 146–157; Колесников Е. Бездетная Мадонна. До блокады легендарная Ольга Берггольц тихо спивалась // Аргументы и Факты. 15.01.2014. № 54. URL: www.spb.aif.ru/society/people/1087589; URL: www.peoples.ru/art/literature/poetry/newtime/berggolts; Ольга Берггольц. Стихи и поэмы. URL: www.gatchina3000.ru/literatura/berggolc_o_f; Дзантиев И. Ольга Берггольц: «Горы

Jak układało się jej życie rodzinne? Z perspektywy definicji, jaką przytoczyliśmy za Słownikiem Uszakowa, rodzina Olgi Bergholc nie była modelowa. Autorka trzy razy była zamężna. Po raz pierwszy wyszła za mąż w 1928 roku za poetę Borysa Kornilowa, członka grupy literackiej «Смена», do której należała. W październiku 1928 roku urodziła się im córka Irina. Z mężem rozstała się latem 1930 roku (w 1937 roku Kornilow został rozstrzelany). Wkrótce związała się z kolegą ze studiów, literaturoznawcą i dziennikarzem, Nikołajem Mołczanowem (formalnie pobrali się na początku 1932 roku). To Kola z jej dziennika. W 1932 roku Mołczanow ciężko zachorował, z powodu epilepsji został zwolniony z wojska, służył na granicy w Turkiestanie. W 1932 roku urodziła się im córka Maja (zmarła w roku 1933). 14 marca 1936 roku zmarła też starsza córka, Irina. W 1938 roku Mołczanow obronił pracę doktorską, pracował w leningradzkich bibliotekach, wykładał. Zmarł z wycieńczenia 29 stycznia 1942 roku. Po raz trzeci Olga Bergholc wyszła za mąż w kwietniu 1942 roku (oficjalnie 20 lutego 1949 roku) za Georgija Makogonienkę, którego poznała w Radiokomitecie, dokąd skierowano ją do pracy pod koniec czerwca 1941 roku. To o swoim trzecim mężu pisała w dzienniku Jura, Jurka, Jurik. Rozstali się w 1959 roku (oficjalnie w 1962 roku).

Jaka jest zatem opisana przez Olgę Bergholc RODZINA czasu blokady? Można scharakteryzować ją w aspekcie emocjonalnym i aksjologicznym.

двигаются вокруг меня!». URL: www.osetia.kvvaia.ru/1-rubriki/10-storiya-i-sovremennost/olga-berggolc-gory-dvigayutsya-vokrug-menya; Ольга Берггольц. Голос блокадного Ленинграда. URL: www.olgaberggolc.ru; URL: www.chtoby-pomnili.com/page.php?id=1820. текст подготовила Халина Т.; Сумевшая подняться. Ольга Берггольц 1910, Петербург – 1975, Ленинград. Из антологии Евгения Евтушенко «Десять веков русской поэзии» // Новые известия. 14.05.2010. URL: www.newizv.ru/culture/2010-05-14/126479-sumevshaja-podnjatsja.html; Оконевская О. «... И возвращусь опять». Страницы жизни и творчества О.Ф. Берггольц. СПб., 2005; Голос блокадной музыки Ольги Берггольц. URL: www.tvkultura.ru/article/show/article_id/20756; Першин А. Блокадная легенда // Вести Курортного района. 2010. № 8. С. 3. URL: www.old.gov.spb.ru/Document/1273127434.pdf; «Так хочется мир обнять»: О.Ф. Берггольц. Исследования и публикации: К 100-летию со дня рождения. отв. ред. Прозорова Н.А. СПб., 2011; Городецкая О.А., Новая книга к 100-летию О. Берггольц «Так хочется мир обнять». URL: [www.prouglich.ru/wiki/Так_хочется_мир_обнять_\(книга\)](http://www.prouglich.ru/wiki/Так_хочется_мир_обнять_(книга)); Прозорова Н.А. Ольга Берггольц: Начало (по ранним дневникам). СПб., 2014; Минаков С. Ольга Берггольц: «И ты через сердце мое говоришь...». URL: www.rusline.ru/monitoring_smi/2011/11/14/olga_berggolc_i_ty_cherez_serdze_moe_govorish. Zob. też bibliografię w: Прозорова Н.А. Документально-мемуарная проза О.Ф. Берггольц: парадигмы становления творческой личности...; Ольга Федоровна Берггольц. К 100-летию со дня рождения: библиографический список литературы, сост. Приходько С.Е., СПб., 2010. URL: www.calameo.com/read/00099532789c3a83d3a5b (в издание включены книги и статьи из периодических изданий).

Aspekt emocjonalny

1) Śmierć najbliższych jest tożsama egzystencjalnej i społecznej śmierci jednostki

Utrata najbliższych jest dla Olgi Bergholc równoznaczna nie tylko utracie sensu życia, oznacza też brak możliwości odbioru bodźców płynących ze świata zewnętrznego, to stan skamienienia. Śmierć członków rodziny oznacza pełną alienację, zamknięcie się w swoim bólu, utratę wrażliwości. Tylko bliscy łączą ją ze światem zewnętrznym. Ich odejście zerwałoby tę więź. Bergholc przewiduje, że po śmierci Nikołaja nie podtrzymywałyby żadnych relacji, popadłaby w odrętwienie, zasklepiała w swoim bólu, nie dzieliłaby go z innymi, cierpiałaby w samotności, nie szukałaby ukojenia. Pozostałaby w obliczu śmierci Nikołaja samotna, pozbawiona jakiegokolwiek wsparcia.

И если останусь жить после войны и утраты Коли, что маловероятно, то оторвусь (как все) от общей расплавленной массы боли и буду существовать окаменелой, безжизненной каплей, в которой не будет даже общей боли и уж совсем не будет жизни (Берггольц 2010: 53).

Najbliżsi są nieodzownym elementem warunkującym życie Bergholc. Ich obecność jest niezbędna dla jej fizycznego trwania, a odejście byłoby tożsame z jej śmiercią.

Я никогда, никогда не оставляю его, ни на кого не променяю! Я люблю его как жизнь, – и хотя эти слова истерты, в данном случае только они точны. Пока он есть – есть и жизнь, и даже роман с Юрой. Если его не будет – кончится жизнь (Берггольц 2010: 72).

2) Pomyślność najbliższych – warunek spokojnej egzystencji jednostki

Zachowanie życia przez najbliższych i ich bezpieczeństwo są dla Olgi Bergholc warunkiem niezbędnym dla zachowania własnej równowagi egzystencjalnej. Sytuacja, w jakiej znajdują się bliscy, ma dla niej fundamentalne znaczenie, warunkuje ona nie tylko jej stan psychiczny, ale również trwanie fizyczne, zdolność i gotowość do podejmowania nowych wyzwań, wynikających zarówno z codziennego funkcjonowania w obłożonym mieście, jak i z pracy zawodowej. Od emocjonalnego stanu najbliższych i od relacji z nimi zależy samopoczucie Bergholc. Ich dobro wyznacza również ramy jej pragnień – marzy dla ich o spokoju. Troska o ich życie określa cel jej egzystencji, żyje miłością do nich.

(...) как боюсь я за них, как жажду их жизни, как люблю их, и Мусю, и отца, и маму, и Мишку, и умерших моих детей, и стихи, и людей – ведь люблю и хочу, чтоб они перестали мучиться хотя бы немного. (Берггольц 2010: 64).

Со смертью ее [Ирки] началась моя смерть, тем более что Я, я виновата в смерти Ирочки. И весь мир стал смертен (Берггольц 2010: 40).

Bezsilność i bezradność wobec cierpienia najbliższych są dla Bergholc bolesną męką, to zmaganie na granicy śmierci.

Я не в силах была остаться рядом с тобой – я начинаю сама сходить с ума, я изнемогаю от сознания своего бессилия перед снедающей тебя болезнью, – быть рядом с тобой, ничем тебе не помогая, а только слушать твой бред и глядеть в твое лицо – нет, я не могу, это гибель и мне, и тебе (Берггольц 2010: 73).

Do podejmowania codziennego trudu życia zmusza Bergholc jedynie pragnienie pomocy najbliższemu, chęć ulżenia im w cierpieniu, zaspokojenia ich potrzeb. Autorka postrzega tę aktywność jako instynktowną. Wynika ona z istoty człowieczeństwa. Obok wysublimowanych emocji wiele w niej archetypicznej troski o przetrwanie.

Инстинкт подсказывает мне правильно, – мне нужно себя беречь, выжить, потому что нужно вытащить тебя, а если ты погибнешь, я жить перестану. Даже не умерев, – перестану существовать. Боюсь, что не хватит сил покончить с собою. Ну, умру так ...

О, боже мой ... О, что же делать, что делать, как поскорее помочь тебе? (Берггольц 2010: 73).

Держись! ... Скорее бы утро, чтоб узнать, что ты жив, и начать что-то делать для тебя (Берггольц 2010: 74).

Aspekt aksjologiczny

1) Rodzina stanowi o sensie ludzkiego życia

Rodzina, a przede wszystkim dzieci, będące jej najważniejszą, konstytutywną częścią, są gwarantem sensu życia, jego wartości, przy czym sensu niezależnego od ułudy codzienności oraz od zmieniających się warunków zewnętrznych. Rodzina jest miarą ludzkiej egzystencji.

Я знаю, что это почти безрассудно заводить сейчас ребенка: война, болезнь Коли, материальная необеспеченность, а сколько будет забот, и тревог, и быта! Но я рвусь к этому как к спасательному кругу: мне кажется, что тот, кто должен был

появиться, как-то примирит нас с жизнью, наполнит ее важным, действительным смыслом.

Я говорю о действительном, вечном, не зависящем от «вражды или близости с Наполеоном», смысле (Берггольц 2010: 33).

Warto zauważyć, że we fragmentach mówiących o dzieciach rodzina ujmowana jest również w aspekcie materialnym, który tylko okazjonalnie obecny jest w zapiskach. Dzieci potrzebują dobrych warunków, rodzice powinni zapewnić im dostatek.

О, как мало времени осталось на жизнь и ничтожнейше мало – на расцвет ее, которого, собственно еще не было. А когда же дети? Надо, чтоб были и дети. Надо до детей успеть написать роман, обеспечить... (Берггольц 2010: 53).

2) Rodzina to zasadnicza wartość w życiu człowieka
Troska o najbliższych i dobre relacje z nimi są najcenniejsze w życiu człowieka. Są one o wiele ważniejsze od egoistycznych pragnień i celów. W zestawieniu z wartościami rodzinnymi wszystkie, nawet szczytne, ideały tracą swoje znaczenie, stają się złudne i pozorne.

Вот заботилась всю жизнь о Счастье Человечества, о Родине и т. д., а Колька мой всегда ходил у меня в рваных носках, на мать кричала и никого, никого из близких, родных и как следует не обласкала и не согрела, барахтаясь в собственном тщеславии... (Берггольц 2010: 56).

W ludzkim życiu jedynie uczucia do najbliższych mają wartość. Prawda ta nie jest jednak dana człowiekowi *a priori*, konieczne jest mozolne dochodzenie do niej, każdy musi ją samodzielnie odkryć, odnaleźć dla siebie. Życie jednostki i jego wartość są zatem zdeterminowane przez drugiego człowieka, będącego obiektem uczuć.

Неужели и ты, потомок, будешь так несчастен, что будешь считать, будто бы для человека есть что-то важнее любви, игры чувств, желаний друг друга? Я уже поняла, что это – самое правильное, единственно нужное, единственно осмысленное для людей (Берггольц 2010: 67).

Uczucie do osób bliskich jest przez Bergholc sakralizowane. «Я молилась на его любовь» (Берггольц 2010: 108). Miłość do bliskich pozbawiona jest egoizmu. Jest wartością samą w sobie. Nie oczekuje i nie domaga się wzajemności.

Меня корчит мысль о том, как страшно и бессмысленно погиб этот изумительный, сияющий человек. Я ужасаюсь

тому, что осталась без его любви. Но пусть бы даже разлюбил – я и не достойна была этой священной его, рыцарской любви, – только пусть бы жил, пусть бы жил .... (Берггольц 2010: 79).

Miłość do bliskich ma wiele odcieni, uczucie do męża jest silniejsze od uczucia do siostry.

Я очень, очень люблю Муську, и мне страшно оставлять ее, маленькую, одну, но у меня же есть – пусть ошметки какие-то СВОЕЙ жизни.

Я хочу в Ленинград, хочу приняться за какие-то дело, хочу к Юрке, ждущему и жаждущему меня. (Берггольц 2010: 90).

Dzięki uczuciom kształtuje się mikrowspólnota, rodzina, autonomiczna grupa, enklawa w świecie zewnętrznym.

«Ленинград, блокада, развалившаяся жизнь города душат нас с тобой своими чудовищными обломками» (Берггольц 2010: 73).

Jaka jest RODZINA czasu blokady w dziennikach Olgi Bergholc? Nie wyznaczają jej związki krwi. Powołują ją silne emocje, a życie najbliższych jako wartość autoteliczna jest postrzegane przez jednostkę jako cenniejsze od jej własnego życia. Troska o dobro bliskich, o uniknięcie przez nich śmierci nie wynika z wyrozumowanej analizy, jest instynktowna. Jednostka w oblężonym Leningradzie istnieje dzięki wsparciu rodziny. Troska o nią jest tożsama trosce o siebie samego, bo to właśnie pragnienie utrzymanie najbliższych przy życiu daje moc potrzebną do przetrwania. Związki rodzinne realizują się w toczonej siłą miłości i wsparcia walce o każdy dzień. Blokada obnaża to, co ważne w relacjach jednostki ze światem zewnętrznym – najistotniejsze jest bezgraniczne oddanie się na służbę drugiemu człowiekowi. Życie w oblężonym mieście możliwe jest tylko dzięki miłości najbliższych i miłości do najbliższych.

Obraz odtworzony na podstawie dziennika Olgi Bergholc nie pretenduje, co oczywiste, do miana wyczerpującej rekonstrukcji konceptu. Opisujemy pojęcie RODZINY na bazie niewielkiego objętościowo tekstu jednego autora – wrażliwej, młodej kobiety, wnikliwie obserwującej nie tylko siebie samą, ale i otaczający ją świat, poddany krańcowemu doświadczeniu. W tej granicznej sytuacji do głosu dochodzą – wydaje się szczególnie jaskrawie – cechy zasadnicze rozpatrywanego konceptu, postrzeganego w aspekcie emocjonalnym i aksjologicznym.

Literatura

Берггольц О.Ф. Ольга. Запретный дневник. Дневники, письма, проза, избранные стихотворения и поэмы Ольги Берггольц. СПб.: Издательская Группа «Азбука-классика», 2010.

Ведрева И.Т., Ицкович М.М., Купина Н.А., Шалина И.В. Ценностные предпочтения современной студенческой молодежи в социалингвopsихологическом освещении // Вопросы когнитивной лингвистики. 2016. № 2. С. 62-73.

Добровольская Е.В. Концептуализация семьи в русской языковой картине мира. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Томск 2005. URL: <http://sun.tsu.ru/mminfo/0200-67460/020067460.pdf>.

Кабакова Г.И. Семья // Славянские древности. Этнолингвистический словарь в пяти томах, под общей редакцией Н.И. Толстого, т. 4, М.: Международные отношения, 2009. С. 613-616.

«... Надо выжить и написать обо всем этом книгу...» Из блокадного дневника О.Ф. Берггольц 1941 г. Опубликовано в журнале «Отечественные архивы» № 1 (2014), вступительная статья, подготовка текста к публикации и комментарии Стрижкова Н.А. URL: http://www.rusarchives.ru/publication/publ_2014_N01_blokada-leningrad-berggolts.shtml.

Пазио-Влазловская Д. Концепт дом в дневниках блокадного Ленинграда (на материале записей Ольги Берггольц) // Славянский мир в третьем тысячелетии. Ратный подвиг и мирный труд в истории и культуре славянских народов. М.: ИСл РАН, 2015. С. 224-233.

Прозорова Н.А. Документально-мемуарная проза О.Ф. Берггольц: парадигмы становления творческой личности. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. СПб. 2013. URL: www.dissercat.com/content/dokumentalno-memuarnaya-proza-berggolts-paradigmy-stanovleniya-tvorcheskoi-lichnosti.

Стрижкова Н. История дневников Ольги Берггольц, записала Немзер А. URL: <https://arzamas.academy/materials/667>.